

Dawid Mielnik

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin
mielnikdawid@gmail.com

BIBLIJNY LEWIATAN – REALNIE ISTNIEJĄCE ZWIERZĘ CZY MITYCZNY POTWÓR MORSKI?

BIBLICAL LEVIATHAN –
A REAL ANIMAL OR MYTHIC MARINE MONSTER?

STRESZCZENIE

SŁOWA KLUCZE

Celem niniejszego opracowania jest próba ustalenia, czy na kartach Biblii Hebrajskiej Lewiatan funkcjonuje jako realnie istniejące zwierzę czy mityczny potwór morski. Osiągnięcie postawionego celu jest możliwe dzięki analizie tych fragmentów Pisma Świętego, w których pojawia się kluczowy termin. Opracowanie podzielone zostało na dwie części. W pierwszej nastąpiło przybliżenie postaci Lewiatana w literaturze pozabiblijnej, w drugiej natomiast miały miejsce właściwe analizy konkretnych urywków biblijnych pod kątem sposobu prezentacji w tych tekstach wspomnianego stworzenia. W świetle przeprowadzonych analiz należy uznać za bardziej prawdopodobne, że na kartach Pisma Świętego Lewiatan funkcjonuje

Lewiatan;
potwory morskie;
mitologia; smoki

jako mityczny potwór morski. Nie ma zaś takich tekstów, które jednoznacznie interpretowałyby to stworzenie jako jakieś realnie istniejące zwierzę wodne.

ABSTRACT

KEYWORDS

The main purpose of the paper is discovering whether Leviathan in the Hebrew Bible is a real animal or a mythic marine monster. A definitive answer is in fact possible, thanks to analysis of certain biblical fragments where the crucial term is present. The paper is divided into two main parts: first, Leviathan is examined as encountered within extra-biblical literature. In the second part, this creature is analyzed in the context of concrete biblical fragments which include a presentation of Leviathan. On the basis of research, it can be claimed that, in the Hebrew Bible, Leviathan is to be understood as a mythic marine monster. Conversely, there is no known fragment in which Leviathan has to be understood as a real animal.

Leviathan;
marine monsters;
mythology;
dragons

1. WPROWADZENIE

Postać Lewiatana jest prawdopodobnie jednym z bardziej znaczących stworzeń w różnych przekazach legendarnych i mitologicznych. Mimo posiadania swobodnego rozgłosu, pod tą postacią kryje się gama różnych desygnatów od zwykłego zwierzęcia, przez mitologicznego potwora aż do uosobienia samego szatana¹. Lewiatan jest przedstawiany zarówno

¹ Por. różne rozumienia terminu „Lewiatan” w: HALOT, 524; KBL, I, 493.

w kontekście protologii świata, jak również i jego eschatonu². Nie powinno zatem dziwić, że również na kartach Pisma Świętego pojawiają się różne interpretacje tego stworzenia. Część egzegetów próbuje widzieć w Lewiatanie jakieś stworzenie morskie (krokodyła, wieloryba lub walenia)³, część – mitycznego potwora, część natomiast – jakiegoś dawnego dinozaura. Niektórzy zaś uważają, że biblijny Lewiatan nie ma jednego określenia i w Biblii Hebrajskiej funkcjonuje w różnych znaczeniach.

Celem niniejszego opracowania będzie próba udzielenia odpowiedzi na problem postawiony w tytule pracy. Cel zostanie zrealizowany dzięki analizie tych fragmentów Pisma Świętego, w których pojawia się kluczowy termin. Egzegeza prowadzona będzie pod kątem sposobu przedstawienia w konkretnych fragmentach postaci Lewiatana. Opracowanie składać się będzie z dwóch zasadniczych części. W pierwszej nastąpi analiza obrazu Lewiatana w literaturze pozabiblijnej. W drugiej zaś badania zostaną skupione na właściwych fragmentach biblijnych.

2. POSTAĆ LEWIATANA W LITERATURZE POZABIBLIJNEJ

Niniejsza część opracowania zostanie podzielona na dwie części. W pierwszej nastąpi analiza postaci Lewiatana w mitologii ludów żyjących przed autorami ksiąg natchnionych.

² Z Lewiatanem związane jest nawet pochodzenie zabawy sylwestrowej. Otóż według legend na początku IV wieku papież Sylwester miał doprowadzić do uwięzienia tego potwora w podziemiach Lateranu. W 999 roku na stolicę Piotrową wstąpił Sylwester II, którego pontyfikat zbiegł się z apokaliptycznym milenium (Ap 20,3). Ze względu na zbieżność imion i oskarżenia kierowane wobec papieża o czarnoksiężstwo ludzie bali się, że Sylwester II uwolni Lewiatana z podziemi Lateranu, zapoczątkowując tym samym zniszczenie świata. Tak się jednak nie stało, co spowodowało radość ludzi do tego stopnia, że bawiono się przez całą noc.

³ We współczesnym języku hebrajskim termin „lewiatan” znaczy ‘wieloryb’.

W drugiej natomiast będzie miało miejsce przedstawienie Lewiatana w literaturze apokryficznej oraz żydowskiej.

2.1. Lewiatan w mitologii przedbiblijnej

Postać Lewiatana nie została wymyślona przez autorów biblijnych. Podobieństwo tego stworzenia co do nazwy i wyglądu względem potworów przedstawionych w starszych podaniach pozabiblijnych pozwala stwierdzić, że koncepcja Lewiatana została zaczerpnięta z mitologii kananejskiej⁴. Jednym z najbardziej reprezentatywnych przekazów mitologicznych dotyczących poruszanej problematyki jest tzw. Cykl Baala z Ugarit opisujący wojnę prowadzoną przez tytułowego boga z Jamem oraz Motem⁵. W trzeciej części opowiadania zostaje wspomniana walka prowadzona przez Baala z Lotanem, który w micie określony jest jako wąż zwinny i kręty o siedmiu głowach⁶. W przekazach zachowały się dwa warianty dotyczące wyniku wspomnianej konfrontacji. Według jednej wersji Lotana miał pokonać sam Baal, według drugiej wersji ów potwór miał zostać przewyciężony przez małżonkę Baala, Anat⁷. Niezależnie od przyjętego wariantu ważne jest jednak to, że w mitologii kananejskiej odpowiednik biblijnego Lewiatana, Lotan⁸, funkcjonuje jako związany ze środowiskiem wodnym potwór rywalizujący z głównymi bóstwami, które dopiero po poskromieniu oponenta są w stanie kontynuować realizację zaplanowanych działań. Co więcej, stworzenie to cechuje posiadanie nadliczbowej ilości głów⁹.

⁴ Zob. Kogler, *Nowy leksykon biblijny*, 427; Briks, «Szatan, złe duchy», 78.

⁵ Na gruncie polskim ów mit przełożył Toboła. Zob. Toboła, *Cykl Baala z Ugarit*.

⁶ Zob. Toboła, *Cykl Baala z Ugarit*, 193.

⁷ Zob. Brzegowy, *Księga Izajasza*, 426; Bourke, *The Book of Job*, I, 14.

⁸ Czasami podawana jest nieco inna wokaliza tego imienia – Litan. Przy takim wariantcie podobieństwo leksykalne z biblijnym Lewiatanem jest jeszcze bliższe. Zob. Brzegowy, *Księga Izajasza*, 425.

⁹ Por. Rubinkiewicz, «Lewiatan», 893.

Obraz wielogłowego stworzenia związanego ze środowiskiem wodnym nie jest jednak charakterystyczny tylko dla literatury kananejskiej czy biblijnej. Idea wielogłowego potwora pojawia się również i w przekazach innych, niezwiązanych ze sobą, kultur (np. greckiej), co pokazuje, że motyw stworzeń zbliżonych do biblijnego Lewiatana był powszechny w wyobrażeniach ludów pierwotnych¹⁰. Posiadanie wielu głów (często siedmiu lub dziewięciu) było wyrazem siły danego potwora, gdyż ten atrybut znacząco utrudniał całkowitą eliminację takiej istoty¹¹. Znamienne jest również to, że te stworzenia także często wiązane były ze środowiskami wodnymi¹².

2.2. Lewiatan w literaturze żydowskiej i w apokryfach

Żydowskie midrasze łączą pojawienie się na świecie Lewiatana z dziełem stwórczym Boga przedstawionym w kapłańskim opisie stworzenia (Rdz 1,1–2,4). Zgodnie z tymi podaniami Lewiatan miał zostać powołany do istnienia przez Stwórcę piątego dnia wraz z innymi istotami morskimi oraz ptakami. Biblijną podstawę do takiej interpretacji daje fragment Rdz 1,21, który wspomina o stworzeniu *tanninim*¹³. Użyta przez autora natchnionego liczba mnoga zmuszała jednak do znalezienia przekonującego wyjaśnienia właśnie takiej formy morfologicznej słowa. Według jednej tradycji liczba mnoga wskazywać miała na Lewiatana i Behemota, według innych podań – na Lewiatana samca i Lewiatana samicę¹⁴.

¹⁰ Zob. Borecki, «Motyw smoka», 119.

¹¹ Zob. Bosak, *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, 980; Borecki, «Motyw smoka», 132.

¹² Warto zauważyć, że grecka hydra również jest potworem wodnym, nazwa tego stworzenia zaś pochodzi od greckiego słowa *hydōr* oznaczającego wodę.

¹³ Jest to jeden z terminów, którym autorzy natchnieni określają potwory morskie. Odniesienie tego wyrazu do Lewiatana jest zatem dość intuicyjne.

¹⁴ Zob. Gebert, «Lewiatan i cała reszta», 8; Kordowicz, «Lewiatan», 17.

Obszerniejszego rozwinięcia doczekał się jednak drugi z wariantów. Powołanie do istnienia dwóch groźnych potworów stwarzało wielkie zagrożenie dla świata, gdyż w przypadku ewentualnego spółdzenia przez nich potomstwa niebezpieczeństwo dla spokojnej egzystencji ludzi jeszcze bardziej by się wzmoгло. Z tego powodu Bóg zdecydował się na zabicie Lewiatana samicy i ubezplodnienie Lewiatana samca. Pozbawienie życia jednego z potworów pozwoliło Stwórcy na dokonanie jeszcze jednej rzeczy – ze skóry zabitego stworzenia Bóg przyrządził odzienie dla prarodzców zaraz po tym, gdy ci zgrzeszyli (Rdz 3,21)¹⁵.

Ponieważ pozostały przy życiu Lewiatan ciągle stanowił zagrożenie dla mieszkańców ziemi, Bóg miał doprowadzić do jego uwięzienia w jaskini na dnie oceanu w taki sposób, że na nim spoczywa cały świat. Zgodnie z legendami, żeby zapewnić stworzeniu jakąkolwiek formę rozrywki, Stwórca przez trzy godziny dziennie ma bawić się z Lewiatanem (Ps 104,26)¹⁶. Pewnego rozwinięcia doczekał się również motyw związany z osobistymi cechami potwora. Ponieważ morski potwór wydziela bardzo nieprzyjemny zapach, zmuszony jest on do wdychania woni kwiatów edeńskich, żeby choć trochę załagodzić swój odór¹⁷.

Przekazy żydowskie dosyć szczegółowo wypowiadają się co do finalnego losu morskiego potwora. W czasach ostatecznych dojdzie do pojedynku pomiędzy Lewiatanem a Behemotem¹⁸. Podczas tej konfrontacji oba stworzenia pozabijają się nawzajem, co doprowadzi do eliminacji zagrożenia dla ziemi. Skóra zabitego Lewiatana zostanie rozpięta na murach Jerozolimy, a z jego ciała i z ciała Lewiatana samicy zostanie przyrządzona uczta dla sprawiedliwych¹⁹.

¹⁵ Zob. Graves, *Mity hebrajskie*, 46-47.

¹⁶ Zob. Kordowicz, «Lewiatan», 17.

¹⁷ Zob. Borecki, «Motyw smoka», 133.

¹⁸ Ta dwójka nierzadko zestawiana jest razem jako uosobienie różnego rodzaju potęg: Lewiatan obrazuje siły wody, Behemot – ziemi. Por. Soza, *Lucifer, Leviathan*, 80; Gunkel, *Creation and Chaos*, 40.

¹⁹ Zob. Kordowicz, «Lewiatan», 17.

Wzmianki zawarte w apokryfach na temat Lewiatana zasadniczo zbiegają się z informacjami podanymi w literaturze żydowskiej, przy czym apokryfy wydają się jedynie sygnalizować pewne wątki, które z czasem doczekają się rozwinięcia. Zgodnie z literaturą apokryficzną Lewiatan został powołany do istnienia piątego dnia stworzenia (4 Ezd 6,49-52; 2 Ba 29,4). Jest to stworzenie żeńskie związane ze środowiskiem wodnym (HenEt 60,7-9) oraz podtrzymujące świat (ApAbr 21,4; ZapJ 1,46).

3. LEWIATAN W BIBLI

Dotychczasowe analizy pozwoliły na ustalenie, że zarówno w mitologii kananejskiej, jak również i literaturze apokryficzej oraz żydowskiej Lewiatan był rozumiany jako morski potwór występujący w roli jednego z głównych adwersarzy dobrego bóstwa. Te rezultaty badań dają solidne podstawy pod twierdzenie, że również na kartach Pisma Świętego Lewiatan występuje w podobnej funkcji, a zatem należałoby go rozumieć właśnie jako mitycznego potwora, nie zaś jako realnie istniejące zwierzę. Żeby zweryfikować tę tezę, należy jednak przyjrzeć się bliżej tym tekstom biblijnym, w których postać Lewiatana występuje. W tej części pracy będą miały miejsce analizy w zakresie etymologii nomenklatury Lewiatana, występowania tego słowa na kartach Pisma Świętego oraz badania tych tekstów, gdzie kluczowe słowo się pojawia pod kątem zawartych w owych opisach cech Lewiatana²⁰.

3.1. Etymologia i występowanie terminu Lewiatan

Autorzy natchnieni na określenie tajemniczego stworzenia korzystają z hebrajskiego słowa *liwjátān*, które w Biblii Hebrajskiej

²⁰ Kolejność badań kluczowego terminu w poszczególnych pismach Starego Testamentu zależna będzie od kolejności danych ksiąg w Biblii Hebrajskiej.

pojawia się w sześciu fragmentach trzech biblijnych ksiąg (Hi 3,8; 40,25; Ps 74,14; 104,26; Iz 27,1[2x]). Wśród egzegetów nie ma całkowitej zgody co do etymologii kluczowego terminu. Wielu z nich uważa, że źródłem dla hebrajskiego terminu jest rdzeń *lwh* niosący ze sobą takie znaczenia, jak: 'otaczać', 'okalać', 'wić się', 'skręcać'²¹. Przyjęcie takiego rozwiązania mogłoby sugerować, że biblijne stworzenie posiadało węzowe kształty²². Czasami pojawiają się również próby precyzyjniejszego wytłumaczenia powstałej od korzenia *lwh* formy *liwjātān*. Litera *tāw* miałyby wskazywać na rodzaj żeński danego słowa, końcówka *ān* zaś miałyby nadawać powstałemu wyrazowi znaczenie abstrakcyjne²³. Inną propozycją jest łączenie hebrajskiego określenia z terminem *liwjāh* oznaczającym wieniec, który to wyraz w formie *status constructus* (*liwjat*) byłby już bardzo zbliżony do analizowanego określenia. Takie rozwiązanie mogłoby wskazywać na obraz Lewiatana otaczającego ziemię na wzór wieńca otaczającego głowę²⁴.

Tłumacze LXX w większości przypadków zdecydowali się na oddanie hebrajskiego terminu *liwjātān* wyrazem *drakōn*, którego zastosowanie na gruncie greckiego przekładu Pisma Świętego jest jednak znacznie częstsze nie tylko w odniesieniu do ksiąg deuterokanonicznych, ale również protokanonicznych²⁵. Tylko w przypadku fragmentu Hi 3,8 tłumacze LXX zdecydowali się na oddanie hebrajskiego słowa *liwjātān* terminem *kētōs*, czyli tym samym wyrazem wykorzystanym w Księdze Jonasza na oznaczenie zwierzęcia, które połknęło tytułowego bohatera opowiadania²⁶.

²¹ Zob. Borecki, «Motyw smoka», 123; Sikora, «Eliasz, Lewiatan», 116.

²² Por. Kordowicz, «Lewiatan», 16.

²³ Zob. Borecki, «Motyw smoka», 123.

²⁴ Zob. Borecki, «Motyw smoka», 124.

²⁵ Grecki termin *drakōn* pojawia się np. w Księdze Wyjścia, Księdze Powtórzonego Prawa, Księdze Jeremiasza czy Księdze Ezechiela.

²⁶ Ten sam termin został również wykorzystany przez autora Ewangelii według św. Mateusza w relacji Jezusa dotyczącej historii Jonasza (12,40).

3.2. Księga Izajasza

Jak już zostało zauważone, w Księdze Izajasza termin *liwjātān* pojawia się dwukrotnie²⁷ w pierwszym wersecie Iz 27²⁸. Tym, co szczególnie przykuwa uwagę czytelnika, jest przywołanie przez autora tej wypowiedzi trzech obrazów potworów morskich. Dwa pierwsze określone zostały właśnie wspomnianym terminem, w odniesieniu do trzeciego natomiast autor wykorzystał słowo *tannīn* obecne również w Rdz 1,21. Każdy z owych trzech rzeczowników został specyficznie dookreślony. W przypadku dwóch pierwszych termin *liwjātān* za każdym razem zostaje dookreślony słowem „wąż”, do którego jest doczepiony jeszcze jeden wyraz²⁹.

Za pierwszym razem termin „wąż” został dookreślony przez słowo *bāriah*. Termin ten oznacza zasadniczo uciekiera, co prawdopodobnie wpłynęło na tłumaczenie LXX (*feugonta*). Niekiedy pojawiają się propozycje, żeby hebrajski termin odczytywać jako określenie umiejętności latania. Taka interpretacja miałaby wskazywać, że Lewiatan potrafi samodzielnie unosić się w powietrzu. Inną propozycją jest tłumaczenie hebrajskiego słowa w znaczeniu „złowrogi”³⁰. Drugi termin „wąż” został dookreślony wyrazem *ʾaqallātōn*. Ponieważ jest to *hapax legomenon*, precyzyjne ustalenie znaczenia tego słowa jest dosyć trudne. Rdzeń *ʾql* pojawia się jeszcze w Ha 1,4, gdzie jest wykorzystywany na określenie znieprawienia³¹.

²⁷ „W ów dzień Pan ukarze swym mieczem twardym, wielkim i mocnym, Lewiatana, węża płochliwego, Lewiatana, węża krętego; zabije też potwora morskiego”.

²⁸ Istnieją wśród egzegetów rozbieżności co do tego, czy fragment 27,1 jest podsumowaniem poprzedniej części czy początkiem następczej. Zob. Jenner, «The Big Shofar», 157.

²⁹ Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku terminu *tannīn*, z tym że to słowo zostaje dookreślone wyrażeniem: „który jest w morzu”.

³⁰ Por. Brzegowy, *Księga Izajasza*, 428.

³¹ Zob. Brzegowy, *Księga Izajasza*, 428.

Część egzegetów w trzech potworach morskich dopatruje się alegoryzacji, czyli doszukują się w poszczególnych stworzeniach literackiego zobrazowania ściśle określonych potęg militarnych. Wspomniane potwory miałyby obrazować Egipcjan, Partów i Seleucydów bądź Babilończyków, Asyryjczyków i Egipcjan. Ewentualnie Lewiatan miałby tu być symbolem usytuowanego nad morzem Tyru³². Wydaje się jednak, że taka interpretacja jest dosyć problematyczna. Przede wszystkim kontekst umieszczenia postaci Lewiatana w Księdze Izajasza wskazuje na zabarwienie eschatologiczne. Przemawia za tym z jednej strony lokalizacja tego fragmentu w tzw. Apokalipsie Izajasza (Iz 24–27), z drugiej zaś – charakterystyczna formuła: „w ów dzień” przenosząca opisywane wydarzenia w bliżej nieokreśloną przyszłość³³. Wreszcie w Iz 26,19 mowa jest o zmartwychwstaniu umarłych, co wyraźnie przenosi wydarzenia opisane w Iz 27,1 w przestrzeń eschatyczną³⁴.

Faktycznie niezależnie od przyjętej interpretacji dopatrywanie się w Księdze Izajasza pod hebrajskim określeniem *liwjātān* jakiegoś zwierzęcia jest dosyć problematyczne. Przede wszystkim dlatego, że autor natchniony nie podał konkretnych cech zwierzęcych, które dawałyby podstawy do jakiegoś utożsamienia Lewiatana z realnie istniejącym zwierzęciem³⁵. Po drugie określenia zbudowane na tych samych rdzeniach pojawiają się również w ugaryckim eposie, gdzie tymi cechami określany jest mityczny potwór morski, a nie zwierzę³⁶.

³² Zob. Stachowiak, *Księga Izajasza*, 387; Borecki, «Motyw smoka», 134.

³³ Por. Dempsey, «Words of Woe», 220; Steimle, *Preliminary biblical studies*, 280.

³⁴ Zob. Brzegowy, *Księga Izajasza*, 430.

³⁵ Co prawda autor biblijny korzysta z określenia *nāḥāš* oznaczającego węża, niemniej kontekst, w którym to określenie pada, oraz dookreślające go słowa wyraźnie przywołują mit ugarycki, gdzie Lewiatan jest rozumiany jako mityczny potwór.

³⁶ Por. Wakeman, *God's Battle with the Monster*, 65.

3.3. Księga Psalmów

Również w Księdze Psalmów można się spotkać z dwukrotnym użyciem terminu *liwjātān* (74,14; 104,26). W przypadku pierwszego z przywołanych fragmentów³⁷ należy zauważyć, że umieszczony on został w kontekście psalmu lamentacyjnego³⁸. Podmiot liryczny uskarża się w nim na złą dolę i bardzo trudną sytuację narodu wybranego (w. 3). Dość wyraźnie podkreślone zostały szkody wyrządzone przez nieprzyjaciół, którzy nie cofnęli się nawet przed profanacją najświętszych obiektów kultu izraelskiego (w. 4-8). Zaraz potem podmiot liryczny wyraża jednak nadzieję w to, że Bóg dokona interwencji i odmieni trudną sytuację narodu izraelskiego (w. 12). Podstawą do nadziei są dla psalmisty wielkie dzieła uczynione przez Boga w historii. Podmiot liryczny skupia się szczególnie na wyliczeniu aktywności związanych ze sferą kosmologiczną (w. 13-17).

Wśród owych dzieł autor psalmu wspomina walkę Stwórcy z potworami morskimi, wśród których przywołuje *tannīn* (w. 13) oraz właśnie Lewiatana (w. 14)³⁹. Pomimo korzystania z różnych czasowników opisujących działanie Boga wobec wspomnianych potworów, zauważalny jest jednak związek obu kluczowych wersetów. W obu przypadkach jest mowa o poskromieniu morskich potworów przez zniszczenie ich łbów. Ten szczegół wyraźnie nawiązuje do kananejskich mitologii, według których niektóre stworzenia związane ze środowiskiem wodnym posiadały nadliczbową ilość głów. Wskutek tej aluzji opis walki Boga z potworami morskimi przybiera zabarwienie mitologiczne i zdaje się nawiązywać

³⁷ „Ty zmiażdżyłeś łby Lewiatana, wydałeś go na żer potworom morskim”.

³⁸ Przykładowy podział Ps 74 można odnaleźć w: Lugt, *Cantos and Strophes*, 309.

³⁹ Por. Cole, *The Shape and Message*, 31; Oworuszko, «Opiekuńcza miłość Boga», 95. Warto podkreślić, że podobne zestawienie pojawiło się również w Iz 27,1.

do idei pierwotnego chaosu, którego poskromienie dawało dopiero możliwość powołania świata do istnienia⁴⁰.

Dla prawidłowego zrozumienia znaczenia terminu *liwjātān* w przypadku tego psalmu ważny jest kontekst mitologiczny, w którym kluczowy wyraz się pojawia. Lewiatan przedstawiony jest jako jeden z przeciwników, których poskromienie jest nieodzowne dla prawidłowego funkcjonowania świata. Dopatrywanie się pod tym terminem jakiegoś zwierzęcia jest o tyle trudne, że przy takiej interpretacji obraz potężnego rywala Bożego jest znacząco osłabiony. Co więcej, zestawienie Lewiatana obok *tannin* również przemawia za tym, żeby w Ps 74,14 pod terminem *liwjātān* dopatrywać się jakiegoś mitologicznego potwora, a nie zwykłego zwierzęcia⁴¹.

Po raz drugi w Księdze Psalmów kluczowy termin pojawia się⁴² w 104,26. Ps 104 jest rodzajem utworu pochwalnego na cześć Stwórcy zaczynającym się i kończącym tym samym wyrażeniem: „Błogosław, duszo moja, Pana”. Autor wylicza w tym utworze liczne dobrodziejstwa Boże i ukazuje niezmierną dobroć Boga wobec stworzonego przez siebie świata. Jednocześnie autor dość wyraźnie podkreśla harmonię i ład panujące w kierującym przez Stwórcę świecie.

Istotny dla analiz termin pojawia się w kontekście przywołanego przez autora obrazu morza (w. 25-26). Przedstawione jest ono jako rozległe zbiorowisko wodne, które stanowi mieszkanie dla różnego rodzaju zwierząt morskich oraz szlak dla podróżujących okrętów. Właśnie w tym miejscu autor wprowadza postać Lewiatana, podając o nim dwie

⁴⁰ Jest to zatem bardzo mitologiczny wątek nieobecny w żadnym z opisów stworzenia świata w Księdze Rodzaju. Mimo że narracja kapłańska wspomina o wodach i ich organizacji (1,2.6.9), to jednak nigdzie to opowiadanie nie daje podstaw do stwierdzenia, że Stwórca był zmuszony do konfrontacji z jakimikolwiek potworami.

⁴¹ Należy jednak podkreślić, że to skojarzenie następuje głównie w oparciu o kontekst pozabiblijny.

⁴² „Tamtędy wędrują okręty, i Lewiatan, którego stworzyłeś na to, aby w nim igrał”.

informacje. Po pierwsze, wskazuje źródło jego pochodzenia, po drugie – cel jego zaistnienia. W pierwszym przypadku autor stwierdza, że Lewiatana stworzył Bóg⁴³. Co do drugiego elementu język hebrajski nie dopuszcza już bardzo precyzyjnej i jednoznacznej interpretacji. Biblijna syntaksa *lašāḥeq-bô* może bowiem oznaczać, że albo Stwórca bawi się z Lewiatanem, albo że Lewiatan bawi się w morzu⁴⁴.

Tym, co na pewno zaskakuje w takim opisie Lewiatana, to sposób jego przedstawienia. W dotychczasowych fragmentach (Iz 27,1; Ps 74,14) kontekst dość wyraźnie sugerował, żeby w Lewiatanie dopatrywać się jakiegoś groźnego i niebezpiecznego stworzenia. Autor psalmu 104 przedstawia go natomiast na sposób groteskowy, infantylny, co wywołuje u czytelnika bardziej uczucie serdeczności względem niego niż strachu⁴⁵. Konsekwentnie tekst ten nie posiada żadnych wyraźnych aluzji do ewentualnego konfliktu pomiędzy Bogiem a Lewiatanem⁴⁶.

W kontekście poczynionych uwag wydaje się zatem, że w Ps 104,26 niedopatrywanie się pod terminem *liwjātān* mitologicznego stworzenia, ale doszukiwanie się w nim rodzaju jakiegoś zwierzęcia wodnego jest zasadne. Należy jednak podkreślić pewien błąd metodologiczny takiego stwierdzenia. Po pierwsze, kontekst tego fragmentu nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie, że Lewiatan powinien tu być rozumiany jako zwierzę. Tekst ten jedynie pozwala na taką interpretację. Po drugie, opis mimo wszystko nie wyklucza możliwości interpretowania Lewiatana jako potwora morskiego. Chociaż sposób przedstawienia Lewiatana daleki jest od tego, który miał miejsce w Iz 27,1 czy Ps 74,14, to jednak należy wziąć pod uwagę taką ewentualność, że autor mógł to zrobić świadomie, by w ten sposób przekazać ściśle określone

⁴³ Autor psalmu, mówiąc o stworzeniu Lewiatana, nie posługuje się jednak czasownikiem zbudowanym na rdzeniu *br'*, ale *jsr*.

⁴⁴ Zob. Kwakkel, «The Monster as a Toy», 83.

⁴⁵ Por. Day, *God's Conflict*, 74; Łach, *Księga Psalmów*, 445.

⁴⁶ Zob. Watson, *Chaos Uncreated*, 360.

treści. Przedstawienie Lewiatana na sposób infantylny mogło równie dobrze służyć prezentacji tego stworzenia jako istoty całkowicie zależnej od mądrości Bożej, a tym samym służyć pokazaniu tego, że nawet najbardziej niebezpieczne dla ludzi potwory są bezwarunkowo zależne od Stwórcy. W kontekście tych obserwacji należy zatem stwierdzić, że fragment Ps 104,26 dopuszcza możliwość dopatrywania się w Lewiatanie jakiegoś wodnego zwierzęcia, ale nie daje za taką interpretacją solidnego argumentu.

3.4. Księga Hioba

Również w Księdze Hioba poświadczony jest dwukrotne użycie kluczowego dla niniejszych analiz terminu *liwjātān*. Za pierwszym razem słowo to pojawia się w Hi 3,8, za drugim zaś – w Hi 40,25. Warte uwagi jest spostrzeżenie, że postać Lewiatana pojawia się w początkowych oraz końcowych partiach Księgi Hioba⁴⁷. W przypadku pierwszego z przywołanych fragmentów⁴⁸ termin *liwjātān* pojawia się w kontekście mowy, w której tytułowy bohater księgi przeklina dzień swojego urodzenia. Wypowiadając się o nocy swych narodzin, Hiob żąda, aby została ona zaklęta przez bliżej niesprecyzowaną grupę osób określoną przez tytułowego bohatera wyrażeniem *'ōrārê-jôm*.

Egzegeci na ogół dopatrują się w tym wyrażeniu pewnej kasty czarnoksiężników, którzy przez praktykowanie magicznych sztuczek byli zdolni do dokonywania nadzwyczajnych rzeczy⁴⁹. Kontekst przywołania tej grupy osób sugeruje, że w ujęciu autora wypowiedzi posiadają oni bardzo wielką moc, na tyle wielką, że są nawet w stanie wybudzić Lewiatana. Autor nie zadaje sobie jednak trudu, żeby opisać

⁴⁷ Zob. Angel, *Playing with Dragons*, 56.

⁴⁸ „Niech ją przeklną złorzeczący dniowi, którzy są zdolni obudzić Lewiatana”.

⁴⁹ Por. Uehlinger, «Leviathan», 514; Angel, *Playing with Dragons*, 57.

bardziej szczegółowo przywołane stworzenie. Analiza całego wersetu pozwala zauważyć, że postać Lewiatana została wprowadzona dla zobrazowania zdolności posiadanych przez „zaklinaczy dnia”. Jedyne, co można powiedzieć o tym stworzeniu na podstawie Hi 3,8, to tylko tyle, że jego wybudzenie jest albo bardzo trudne, albo bardzo niebezpieczne. W związku z tym umiejętności wspomnianych wróżbitów można rozumieć na dwa sposoby: albo ci ludzie posiadają specjalną zdolność do tego, żeby obudzić Lewiatana, albo owi zaklinacze są odpowiednio przygotowani do tego, by stawić mu czoło, kiedy on już się obudzi⁵⁰.

W każdym razie kontekst nakazuje dopatrywać się w Lewiatanie jakiegoś groźnego oponenta. Z drugiej strony jednak kontekst wydaje się nie pozwalać na jednoznaczne rozstrzygnięcie, czym jest Lewiatan: zwierzęciem czy mitycznym potworem. Konieczność zaangażowania do konfrontacji z nim specjalnych czarnoksiężników sugerowałby raczej konieczność dopatrywania się w Lewiatanie kogoś więcej niż tylko zwykłego (nawet bardzo silnego i groźnego) zwierzęcia⁵¹. Z tego powodu należy stwierdzić, że fragment Hi 3,8 również nie daje solidnych podstaw do interpretowania Lewiatana jako zwierzęcia.

W przypadku drugiego wystąpienia terminu *liwjātān* w Księdze Hioba (40,25)⁵² należy zauważyć, że w tym razem jego postać została bardzo szczegółowo przedstawiona przez autora, który opis Lewiatana włożył w usta Boga.

⁵⁰ Niektórzy sugerują, że w tym fragmencie Lewiatan przedstawiony jest jako potwór związany z ciemnością. Zob. Bicksler, *Job's Spiritual Journey*, 80. Inni wiążą Lewiatana z potworem morskim właśnie na podstawie Hi 3,8, co jednak jest dosyć wątpliwe. Zob. Willis, *Images of Water*, 39.

⁵¹ Por. Davidson, *The Book of Job*, 24.

⁵² „Czy krokodyla [hebr. *liwjātān*] chwycisz na wędkę lub sznurem wyciągniesz mu język”. Tylko w tym przypadku tłumacze Biblii Tysiąclecia zdecydowali się na oddanie hebrajskiego terminu innym wyrazem niż „Lewiatan”.

Kontekstem dalszym pojawienia się kluczowego terminu jest próba ustosunkowania się Stwórcy do zarzutów postawionych przez Hioba, zwłaszcza w odniesieniu do zagadnienia retribucji. W drugiej swej mowie Bóg przywołuje obraz dwóch stworzeń: *bahēmôt*⁵³ (40,15-24) oraz *liwjātān* (40,25–41,26), przy czym temu drugiemu poświęcono zdecydowanie więcej miejsca na opisanie go.

Kontekst, w którym przywołana jest postać Lewiatana, wyraźnie sugeruje, że należy go rozumieć jako silne i niebezpieczne stworzenie wzbudzające w człowieku lęk i strach⁵⁴. Przywołując tę postać, autor chce pokazać, że stwór groźny dla ludzi jest tak naprawdę całkowicie nieszkodliwy dla Stwórcy. Ważnym kluczem do zrozumienia tego, czym jest Lewiatan, będzie zatem wykorzystany kontrast. Kontrast jest mocniejszy i bardziej dobitny w momencie, gdy pod postacią Lewiatana czytelnik będzie dopatrywać się mitologicznego potwora.

Z drugiej strony jednak takiej interpretacji wydaje się sprzeciwiać opis Lewiatana podany w wypowiedzi Boga. Właśnie ta deskrypcja jest jedynym z najczęściej podnoszonych argumentów mających przemawiać za tym, że Lewiatan jest jakimś rodzajem zwierzęcia wodnego (często krokodylem)⁵⁵. Opis można podzielić na trzy zasadnicze części: trudność schwywania tego stworzenia (40,25–41,3), prezentacja jego cech fizycznych (41,4-16) oraz sposobu zachowania (41,17-24)⁵⁶. Zasadniczym problemem owej deskrypcji jest jednak to, że zawiera ona elementy, które trudno przypisać identyfikowanemu najczęściej z Lewiatanem krokodylowi⁵⁷. Choć do opisu krokodyla pasują pewne komponenty przedstawione przez autora (np. 40,25-32), to jednocześnie wskazać również

⁵³ Tłumacze Biblii Tysiąclecia oddali ten termin wyrazem „hipopotam”.

⁵⁴ Por. Newsom, *The Book of Job*, 248.

⁵⁵ Por. Pang, «Beware of Behemoth and Leviatan», 77; Tronina, *Księga Hioba*, 538.

⁵⁶ Por. Clines, *Job 38–42*, 1190.

⁵⁷ Zob. Thomas, *Dinosaurs and the Bible*, 48-49.

można na takie cechy, które przekraczają zdolności naturalne tego zwierzęcia, jak np. zionięcie ogniem (41,11-13) czy zdolność do niezwykłego poruszania wód (41,22-24)⁵⁸.

Z powodu owej ambiwalencji w sposobie przedstawienia Lewiatana w ostatnich rozdziałach Księgi Hioba niektórzy sugerują, że obecny opis jest składową kilku niezależnych deskrypcji. Część z nich przedstawiała Lewiatana jako krokodyla, część natomiast – jako mitycznego potwora⁵⁹. Niezależnie od źródeł obecnego opisu, należy patrzeć na końcową wersję deskrypcji jako na tekst wyjściowy. W takim razie są dwie możliwości. Pierwszą z nich jest sprowadzenie nadnaturalnych elementów opisu Lewiatana do komponentów czysto naturalnych i interpretowanie tych pierwszych w kluczu symbolicznym. Drugą możliwością jest odczytywanie naturalnych komponentów opisu Lewiatana jako naturalnych cech mitycznego potwora.

Przy przyjęciu pierwszego rozwiązania jest zasadne interpretowanie w Hi 40,25 postaci Lewiatana jako wodnego zwierzęcia (krokodyla), opowiedzenie się za drugim rozwiązaniem natomiast taką interpretację wyklucza. W każdym razie należy zauważyć, że również w tym przypadku odczytywanie Lewiatana jako zwierzęcia jest jedynie możliwe, a chociaż ma dość solidne oparcie w kontekście bliższym, to jednak nie jest ono jedynym możliwym rozwiązaniem.

4. PODSUMOWANIE

Celem niniejszego opracowania była próba ustalenia, czy autorzy biblijni rozumieli postać Lewiatana jako realnie istniejące zwierzę (np. jako krokodyla bądź wieloryba) czy jako mitologicznego potwora związanego ze środowiskiem wodnym. Osiągnięcie celu postawionego w pracy było możliwe dzięki analizie tych fragmentów Pisma Świętego, w których

⁵⁸ Por. Wharton, *Job*, 174-175.

⁵⁹ Zob. Clines, *Job* 38-42, 1190.

pojawia się kluczowy dla niniejszych badań termin. Właściwe analizy poprzedziła krótka prezentacja postaci Lewiatana w przekazach ludów ościennych Izraela oraz w literaturze apokryficznej i żydowskiej.

W świetle przeprowadzonych analiz należy stwierdzić, że teza, według której Lewiatan jest rozumiany na kartach Biblii Hebrajskiej jako jakieś zwierzę wodne, nie ma bezpośredniego oparcia w tekście. Niektóre fragmenty biblijne dopuszczają co prawda taką interpretację, niemniej nigdy nie jest to interpretacja jedynie możliwa. Z drugiej strony istnieją takie urywki skrypturystyczne, w których jest bardziej prawdopodobne, że Lewiatan jest rozumiany jako mityczny potwór morski i oponent Stwórcy. To sprawia, że za tezę, że w Piśmie Świętym (bądź w niektórych jego fragmentach) Lewiatan może być rozumiany jako jakieś wodne zwierzę, nie ma żadnych bezsprzecznych i jednoznacznych argumentów.

BIBLIOGRAFIA

- Angel A., *Playing with Dragons: Living with Suffering and God* (Cambridge: Cascade Books 2014).
- Bicksler W.H., *Job's Spiritual Journey: The Believer and Rationalist with Questions of God and Man* (Bloomington, IN: AuthorHouse 2009).
- Borecki S., „Motyw smoka w literaturze starotestamentowej”, *Baptystyczny Przegląd Teologiczny* 3 (2006) 119-149.
- Bosak P.C., *Leksykon wszystkich postaci biblijnych* (Kraków: Petrus 2015).
- Bourke M.M., *The Book of Job* (Washington 1955) I
- Briks P., „Szatan, złe duchy, demony, aniołowie zagłady i potwory w Starym Testamencie”, *Szatan w religii i kulturze* (red. S. Bukalski) (Szczecin: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego 2008) 73-88.
- Brzegowy T., *Księga Izajasza. Rozdziały 13–39. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. ST 22; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2014).

- Clines D.J.A., *Job 38–42* (WBC 18B; Nashville, TN: Thomas Nelson 2011).
- Cole R.L., *The Shape and Message of Book III (Psalms 73–89)* (Sheffield: Sheffield Academic Press 2000).
- Davidson A.B., *The Book of Job* (Cambridge: Cambridge University Press 1951).
- Day J., *God's Conflict with the Dragon and the Sea: Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament* (Cambridge: Cambridge University Press 1985).
- Dempsey C.J., „Words of Woe, Visions of Grandeur: A Literary and Hermeneutical Study of Isaiah 24–27”, *Formation and Intertextuality in Isaiah 24–27* (red. J.T. Hibbard – H.Ch.P. Kim) (Houston, TX: Society of Biblical Literature 2013) 209-225.
- Gebert K., „Lewiatan i cała reszta”, *Midrasz* 9 (2000) 6-9.
- Graves R., *Mity hebrajskie. Księga Rodzaju* (Warszawa: Cyklady 2002).
- Gunkel H., *Creation and Chaos in the Primeval Era and the Eschaton: A Religio-Historical Study of Genesis 1 and Revelation 12* (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2006).
- Jenner K.D., „The Big Shofar (Isaiah 27:13). A Hapas Legomenon to be Understood Merely as a Metaphor or as a Crux interpretum for the Interpretation of Eschatological Expectation?”, *Studies in Isaiah 24–27* (red. H.J. Bosman) (Leiden: Brill 2000) 157-182.
- Kogler F., *Nowy leksykon biblijny* (Kielce: Jedność 2011).
- Kordowicz M., „Lewiatan”, *Midrasz* 9 (2000) 16-17.
- Kwakkel G., „The Monster as a Toy. Leviathan in Psalm 104:26”, *Playing with Leviathan: Interpretation and Reception of Monsters from the Biblical World* (red. K. van Bekkum – J. Dekker – H. van de Kamp – E. Peels) (Leiden: Brill 2017) 77-89.
- Lugt P. van der, *Cantos and Strophes in Biblical Hebrew Poetry* (Leiden – Boston, MA: Brill 2010) II.
- Łach S., *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (Poznań: Pallottinum 1990).
- Newsom C.A., *The Book of Job: A Contest of Moral Imaginations: A Contest of Moral Imaginations* (Oxford: Oxford University Press 2003).

- Oworuszko A., „Opiekuńcza miłość Boga do stworzenia w wybranych tekstach mądrościowych Starego Testamentu”, *Teologiczne Studia Siedleckie* 9 (2012) 89-103.
- Pang L., „Beware of Behemoth and Leviatan”, *Biblica et Patristica Thoruniensia* 6 (2013) 65-80.
- Rubinkiewicz R., „Lewiatan”, *Encyklopedia katolicka* (red. A. Szostek) (Lublin 2004) X, 893.
- Sikora T., „Eliasz, Lewiatan i symbolizm eucharystyczny”, *Nomos* 20/21 (1997/98) 97-118.
- Soza J.R., *Lucifer, Leviathan, Lilith, and other Mysterious Creatures of the Bible* (London – Lanham: Hamilton Books 2017).
- Stachowiak L., *Księga Izajasza I. 1–39. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (Poznań: Pallottinum 1996).
- Steimle D.M., *Preliminary biblical studies* (Raleigh: Lulu.com 2015).
- The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (red. L. Koehler – W. Baumgartner) (Leiden – New York, NY: Brill 1995) II (=HALOT).
- Thomas B., *Dinosaurs and the Bible* (Eugene: Harvest House Publishers 2013).
- Toboła Ł., *Cykl Baala z Ugarit* (Kraków: The Enigma Press 2008).
- Tronina A., *Księga Hioba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (Częstochowa: Święty Paweł 2013).
- Uehlinger C., „Leviathan”, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* (red. K. van der Toorn – B. Becking – P.W. van der Horst) (Leiden: Brill 1999) 511-515.
- Wakeman M.K., *God's Battle with the Monster: A Study in Biblical Imagery* (Leiden: Brill 1973).
- Watson R.S., *Chaos Uncreated: A Reassessment of the Theme of „chaos” in the Hebrew Bible* (Berlin: Walter de Gruyter 2005).
- Wharton J.A., *Job* (Louisville, KY: Westminster John Knox 1999).
- Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu* (red. L. Koehler – W. Baumgartner – J.J. Stamm) (Warszawa: Vocatio 2008) I-II (=KBL)
- Willis J.T., *Images of Water in Isaiah* (London – New York, NY: Lexington Books 2017).

DAWID MIELNIK, absolwent teologii, filozofii i edytorstwa, doktor nauk teologicznych w zakresie teologii biblijnej (KUL 2017), autor kilkunastu artykułów naukowych oraz monografii *Saul u wróżki z Endor. Kulturowy i religijny kontekst nekromancji w 1Sm 28,3-25* (Warszawa: Warszawska Firma Wydawnicza 2014). Kilukrotnie wyróżniony w konkursie „Studencki Nobel” na szczeblu lokalnym oraz ogólnopolskim, trzykrotny laureat ogólnopolskich olimpiad.